

De omstreden betekenis van zelforganisaties

1. Inleiding

In de loop der jaren is in de Nederlandse politiek zeer wisselend gedacht over de mogelijke betekenis die zelforganisaties kunnen vervullen in het integratieproces. In de jaren van het categoriaal beleid en het minderhedenbeleid (de jaren zeventig en tachtig) werd door bijna alle partijen gesteld, dat in de eigen organisatie 'kracht' kon worden opgedaan om vervolgens beter in de Nederlandse samenleving te integreren. In de jaren negentig, met de opkomst van het integratiebeleid, won een andere opvatting over zelforganisatie aan populariteit: de organisatie in eigen kring zou ten koste gaan van de integratie in de Nederlandse samenleving. Hoe groter de oriëntatie op de zelforganisatie, des te kleiner de interesse in en toenadering tot de Nederlandse cultuur en Nederlandse organisaties.

Deze verschuiving hangt samen met in de loop van tijd wisselende definities van integratie. Concreet: indien het 'jezelf thuis voelen' een belangrijk aspect van integratie wordt geacht, dan spelen zelforganisaties een vanzelfsprekender rol dan wanneer integratie wordt opgevat als 'het hebben van contacten met autochtonen'. De vraag of zelforganisaties een 'bastion' of een 'bindmiddel' zijn (Penninx en Schrover 2001) kan dan ook alleen worden beantwoord als duidelijk is wat, op een bepaald moment, onder integratie wordt verstaan.

18 Dit bleek opnieuw tijdens het Tweede Kamerdebat naar aanleiding van Paul Scheffers beschouwing over 'Het multiculturele drama'. Het CDA, van oudsher de politieke partij die zelforganisaties een belangrijke rol toedacht, was nu, op grond van een meer assimilatiegerichte definitie van integratie, tot de conclusie gekomen dat bij zelforganisaties vraagtekens moesten worden gezet. Tegelijkertijd worden zelforganisaties bij oplopende maatschappelijke spanningen veelvuldig uitgenodigd om namens hun 'gemeenschappen' met politieke ambtsdragers te overleggen over hoe 'de situatie in de hand kan worden gehouden'. Met andere woorden: de positie van zelforganisaties is niet alleen omstreden maar ook paradoxaal. Terwijl aan hun bestaansrecht wordt getwijfeld wordt veelvuldig een beroep op hen gedaan.

R. Rijkschroeff | J.W. Duyvendak *De omstreden betekenis van zelforganisaties*

Zijn zelforganisaties van minderheden obstakels voor integratie, of zijn zij voor de overheid mogelijk partners in het realiseren van onderdelen van het integratiebeleid? Dit vormt de probleemstelling van dit artikel. In het eerste deel gaan we in op de rol van zelforganisaties bij de integratie van minderheden: in hoeverre hebben zij hun achterban in staat gesteld om contacten buiten de eigen groep te leggen ('bridging') of hebben zij vooral een rol gespeeld in de versterking van de interne banden tussen leden van de achterban ('bonding')? In het tweede deel van het artikel staat de rol van de politiek en het beleid centraal: hoe heeft de politiek zich verhouden tot zelforganisaties en welk belang werd er in het integratiebeleid aan zelforganisaties gehecht?

Om de vragen met betrekking tot zelforganisaties te kunnen beantwoorden, moeten we eerst een beeld hebben van wat zelforganisaties in Nederland eigenlijk voorstellen. Daarom vangen we daarmee aan.

2. De omvang van zelforganisaties

In onderzoek verricht door het IMES (Van Heelsum 2003) zijn kwantitatieve gegevens verzameld over zelforganisaties in Nederland. Het betreft data over aantallen en typen Surinaamse, Turkse, Marokkaanse, Molukse en Chinese organisaties. Van Heelsum presenteert het volgende overzicht van aantallen organisaties en de organisatiedichtheid van de belangrijkste etnische groepen in Nederland:

Tabel 1:

Aantal organisaties en organisatiedichtheid van zelforganisaties onder de belangrijkste etnische groepen in Nederland.

	Populatie in Nederland	aantal organisaties	org/inw * 1000
Surinamers	308.625	881	2,9
Turken	319.600	1125	3,5
Marokkanen	272.000	720	2,7
Molukkers	40.000	399	9,9
Chinezen	62.400	244	3,9

Nu zeggen deze cijfers over organisatiedichtheid nog niet zo heel veel, hoewel opvalt dat Molukkers een veel hogere organisatiedichtheid kennen dan de andere groepen. Kijken we echter naar het individueel niveau en trekken we een vergelijking met de autochtone bevolking, dan blijkt dat migranten aanzienlijk minder participeren in vrijwillige organisaties dan autochtone Nederlanders (zie o.a. Burger en Dekker 2001:169; SCP 2003). De in het politieke debat veelvuldig geuite suggestie (zie Rijkschroeff, Duyvendak en Pels 2004) dat zelforganisaties in het leven van allochtonen een grote rol spelen, lijkt weinig empirische grond te hebben. Hoewel de cijfers uit

R. Rijkschroeff | J.W. Duyvendak *De omstreden betekenis van zelforganisaties*

onderzoek niet geheel eenduidig zijn (zie bijv. Krouwel en Boonstra 2001) blijkt uit longitudinaal onderzoek in Rotterdam door Van Daal (2001) dat slechts een bescheiden deel van de migranten is aangesloten bij zelforganisaties en dat hun aantal eerder slinkt dan toeneemt (zie tabel 2).

Tabel 2:

Participatie in organisaties in de vrije tijd in een periode van 12 maanden naar bevolkingsgroep in 1994 en 2000 in Rotterdam (in percentages van de betreffende bevolkingsgroep; vetgedrukt bij significante verschillen tussen 1994 en 2000)

Bevolkings-Groep	Tot. participatie in organisaties		% participatie in religieuze organisaties		% participatie in sport-organisaties		% participatie in overige zelforganisatie		% participatie in overige alg. organisaties		N	
	1994	2000	1994	2000	1994	2000	1994	2000	1994	2000	1994	2000
Autochtonen	73	69	22	22	34	30			38	44	200	273
Surinamers	45	47	31	38	7	8	3	4	8	8	229	248
Antillianen	54	32	36	24	9	3	6	3	13	5	175	281
Kaapverdianen	67	42	48	30	17	10	5	3	5	3	231	301
Turken	71	37	66	32	2	3	4	2	9	3	274	332
Marokkanen	51	34	47	28	2	4	3	0	5	6	254	270

(de totale som in de rijen in de tweede tot en met de vierde kolom zijn hoger dan de vermelde totale participatie omdat mensen lid kunnen zijn van verschillende organisaties; religieuze organisaties zijn voor migranten vaak 'zelforganisaties', sportorganisaties zijn deels gemengd, deels ongemengd)

Deze tabel leert dat migranten, althans in Rotterdam, weinig en zelfs steeds minder participeren in welke organisatie dan ook. Zij die wel participeren doen dit het meest in religieuze organisaties (bijvoorbeeld moskeeverenigingen), maar ook hier is sprake van significant afnemende participatie (behalve bij Surinamers). Deelname aan zelforganisaties, anders dan op basis van religie of sport, is zeer bescheiden en loopt bovendien ook nog terug.

20 Aangezien in dit artikel de vraag niet zozeer is of zelforganisaties een rol spelen in het leven van alle migranten maar vooral hoe hun rol in het integratieproces is (geweest), gaan we hier op de qua omvang bescheiden betekenis van deze organisaties niet dieper in. In het verlengde van onze bevindingen in de *Bronnenstudie Integratiebeleid* (zie Rijkschroeff, Duyvendak en Pels 2004) kan niettemin op basis van de kwantitatief bescheiden ontwikkeling van zelforganisaties worden opgemerkt dat hun mogelijke rol altijd bescheiden zal zijn geweest. Vanwege hun relatief geringe bereik kan hun stimulerende of juist belemmerende rol nooit erg groot zijn. Welke rol hebben zelforganisaties niettemin kunnen spelen?

R. Rijkschroeff | J.W. Duyvendak *De omstreden betekenis van zelforganisaties*

3. Instrumentele en identiteitsgerichte zelforganisaties

Theoretisch zijn drie opvattingen te onderscheiden over het effect van organisaties op hun leden:

1. *Het zerosum-model.* In deze opvatting geldt dat warme gevoelens voor de eigen groep per definitie ten koste gaan van andere groepen; er is sprake van competitie tussen groepssentimenten. Nauwe betrekkingen binnen de ene groep gaan niet samen met gevoelens van sympathie voor een andere groep. Er is als het ware een vaste hoeveelheid sympathie te verdelen.
2. *Het compatibiliteitsmodel.* In de tweede opvatting gaat men ervan uit dat gevoelens voor de 'eigen' groep geen of niet zoveel verband vertonen met die voor andere groepen (warme gevoelens voor de een kunnen bijvoorbeeld samengaan met een neutrale houding of onverschilligheid voor de ander). Aangezien het verband tussen de sympathie voor de ene en de andere groep gering is, is een combinatie van identificaties heel wel mogelijk.
3. *Het win-winmodel.* Het derde model is optimistisch gestemd: een sterke identificatie met de eigen groep gaat niet alleen heel goed samen met interesse voor andere groepen, maar kwalificeert zelfs tot empathie met anderen. Hoe sterker de identificatie met de eigen groep, des te groter de belangstelling voor anderen: *bonding draagt bij aan bridging.*

In de discussies over zelforganisaties spelen al deze drie opvattingen een rol. Voorstanders van zelforganisaties gingen en gaan ervan uit dat de identificatie van de leden met hun zelforganisatie niet ten koste gaat van hun houding ten aanzien van (leden van) andere groepen en organisaties (tweede model) of dat lidmaatschap van dergelijke organisaties zelfs hun houding ten opzichte van anderen en andere organisaties positief zou kunnen beïnvloeden (derde model). Daartegenover staan degenen die sterk twijfelen aan het 'integrerende' effect van zelforganisaties, omdat de leden hierdoor minder open zouden staan voor banden met andere personen of groepen (het eerste model).

Hoe zelforganisaties in het debat worden beoordeeld hangt mede af van het type organisatie waarover men spreekt. In dit verband kan een onderscheid worden gemaakt tussen twee typen zelforganisaties:

Identiteitsgerichte zelforganisaties: organisaties bestaande uit (meestal) vrijwilligers uit eigen kring die primair een interne functie vervullen ten behoeve van ondersteuning, vertrouwde en geborgenheid (bijvoorbeeld een Marokkaanse moskeevereniging, een Turkse voetbalclub, een Surinaamse studentenvereniging);

Instrumentele zelforganisaties: organisaties bestaande uit (meestal) vrijwilligers die vooral een externe rol vervullen in de behartiging van de belangen van de minderheidsgroepen.

Dit onderscheid is zowel relevant voor de vraag *waarom* migranten zich organiseren, voor de vraag *waarop* als voor de vraag *waartoe* zij zich organiseren.

Waarom migranten zich in eigen kring organiseren wisselt in de loop van de tijd, mede in relatie tot het integratieproces in het land van aankomst. De betekenis van zelforganisaties voor de leden verschuift. Een grote mate van afhankelijkheid wordt in de loop van de tijd vaak ingewisseld voor een vrijblijvender band. Juist hoogopgeleide en goed geïntegreerde migranten voelen zich soms weinig verwant met dergelijke organisaties; zij vervullen voor hen in dat geval geen functie meer. Dit betekent echter nog niet dat naarmate het integratieproces vordert, alle zelforganisaties verdwijnen. Dit geldt vaak wel voor instrumentele zelforganisaties (die hun functie dan naar behoren hebben vervuld) maar minder voor de identiteitsgerichte organisaties.

Deze laatste categorie zelforganisaties blijkt voor sommigen een blijvende rol te vervullen. Het gaat in dit geval om subculturele organisaties, terwijl het bij instrumentele zelforganisaties om belangengroepen gaat (Duyvendak e.a. 1992; Kriesi e.a. 1995; Sunier e.a. 2000). Uit onderzoek naar allerhande minderheden is bekend dat de behoefte aan het verpozen onder elkaar, op basis van onderlinge affiniteit, niet noodzakelijkerwijs afneemt bij grotere integratie of bij afname van uitsluiting en discriminatie. In dit verband kan een parallel met bijvoorbeeld de emancipatiebeweging van homoseksuelen verhelderend werken: met de afname van discriminatie blijkt de rol van een 'instrumentele' zelforganisatie als het COC zo goed als uitgespeeld, maar de subcultuur, de identiteitsgerichte zelforganisaties, blijken te bloeien (Duyvendak 1994).

Per saldo zal het totaal aantal zelforganisaties (identiteitsgericht én instrumenteel) in de loop van de tijd overigens wel degelijk vaak afnemen. Op basis van de theorie van de organisatie-ecologie (Hannan en Freeman 1989) kan worden verondersteld

dat vanaf het moment van aankomst van een migrantengroep er een omgekeerd U-vormig verband bestaat: aanvankelijk zijn er weinig organisaties, dan komen er steeds meer en daarna loopt het aantal weer terug. (...) De vluchtelingenorganisaties bevinden zich in deze eerste fase van groei; hun aantal zal zeker verder groeien. Het lijkt erop dat de Turkse en Marokkaanse organisaties zich in de piekfase bevinden en dat Surinaamse en Molukse organisaties over de piek heen zijn. (Van Heelsum, 2003)

22

Waarop migranten zich organiseren heeft enerzijds met de 'habitus' van de betrokkenen te maken (bijvoorbeeld het belang van godsdienst voor iemands identiteit), anderzijds speelt de aanspreking door de politiek hierin, zoals we zullen zien, een belangrijke rol. Of de organisatiegrondslag vooral etnisch of 'nationaal' is (Turks, Marokkaans, Arabisch, Surinaams of Hindoeistaans), op basis van klasse (KMAN, HTIB) of religie (islamitisch), is bovendien in de loop van de tijd aan verandering onderhevig.

R. Rijkschroeff | J.W. Duyvendak *De omstreden betekenis van zelforganisaties*

Dit geldt eveneens voor de vraag *waartoe* ze zich organiseren. Gaat het om het opzetten van eigen sportverenigingen of om politieke organisaties? Of draait het om de vestiging van instituties zoals ‘eigen’ scholen, woningcorporaties, ziekenhuizen, internaten, verpleegtehuizen of woongroepen? In dit artikel beperken we ons tot identiteitsgerichte en instrumentele zelforganisaties en laten de ontwikkeling van instituties grotendeels buiten beschouwing, ook al omdat het (kunnen) opzetten van ‘eigen’ instituties niet voortvloeit uit het integratiebeleid (en zijn voorlopers), maar uit de (grond)wettelijke mogelijkheden die alle Nederlanders hebben om ‘verzuilde’ instituties op te zetten gefinancierd door de staat.

Het is van belang om een helder onderscheid te maken tussen het integratiebeleid (inclusief het beleid met betrekking tot zelforganisaties) enerzijds, en de wettelijke mogelijkheden die het deels nog verzuilde Nederland aan nieuwkomers bood en biedt tot het opzetten van ‘eigen’ instituties anderzijds. Waar de wettelijke neerslag van de verzuiling uitnodigt tot organisatievorming op religieuze grondslag (scholen mogen wel worden opgericht op islamitische grondslag maar komen niet voor subsidie in aanmerking op basis van etniciteit of nationaliteit), daar kwamen en komen zelforganisaties op religieuze grondslag juist niet voor subsidiëring in aanmerking (behalve, sinds 1983, voor activiteiten die expliciet niet-religieus maar sociaal-cultureel van karakter zijn) (Rath e.a. 1996). De scheiding van kerk en staat betekende voor Nederlandse politici dat lange tijd uitsluitend ondersteuning werd geboden aan zelforganisaties met een niet-religieus karakter, terwijl er tegelijkertijd vanwege de gelijke behandeling van geloofsgemeenschappen wél ruimte moest worden geboden voor het opzetten van instituties (omroep, onderwijs) op religieuze grondslag. Zowel in het nationale als het lokale beleid heeft deze verwarrende situatie geleid tot permanente discussie over de plaats van met name islamitische organisaties.

Waarom, waarop en *waartoe* migranten zich organiseren blijkt sterk te worden beïnvloed door de maatschappelijke en politieke verhoudingen. Hierbij gaat het onder andere om de kansen en mogelijkheden die organisaties (verwachten te) krijgen. Zo zijn *instrumentele* zelforganisaties alleen interessant voor migranten indien zij verwachten dat deze successen kunnen boeken of verslechteringen kunnen tegenhouden. Bij *identiteitsgerichte* zelforganisaties speelt deze kans op successen minder een rol. Hier is de buitenwereld vooral belangrijk met betrekking tot de vraag *óf* en op welke titel subsidiëring mogelijk is. Niet alle organisaties verhouden zich dus op dezelfde manier tot de buitenwereld. Bovendien is de ene organisatie-‘grondslag’ sterker beïnvloedbaar door de politiek dan de andere. Concreet: ook al kwamen zelforganisaties op religieuze grondslag in Nederland lange tijd niet of nauwelijks in aanmerking voor subsidie, toch ontwikkelden er zich vele islamitische organisaties. Koopmans, die in een internationaal vergelijkend onderzoek tot een vergelijkbare conclusie komt, formuleert dit als volgt: ‘The Muslim identity is especially resistant against state attempts to channel migrant identities’ (2002:13).

Desondanks concludeert ook hij dat in het algemeen gesproken 'state integration approaches and the symbolic inclusion or exclusion of groups in political discourse can have enormous consequences for these groups' collective identities and mobilization opportunities' (ibidem). De invloed van de omgeving beperkt zich niet tot de grondslag van de organisaties. Of zelforganisaties en belangengroepen een 'integrerende' functie kunnen hebben, hangt volgens Penninx en Schrover ook af van de 'ontvankelijkheid' van de samenleving: 'Hoe sterker immigrantenorganisaties worden erkend en aangesproken op hun brugfunctie, des te groter de kans dat zij als bindmiddel in het integratieproces fungeren' (Penninx en Schrover 2001: 57).

De opstelling van 'autochtone' politieke en maatschappelijke instellingen blijkt sterk bepalend voor de richting waarin zelforganisaties van minderheden zich ontwikkelen en de rol die zij kunnen spelen. Voordat we ons verder verdiepen in deze interactie met de buitenwereld, gaan we eerst nog dieper in op de rol van zelforganisaties.

4. De rol van zelforganisaties

De betekenis van hun zelforganisaties wisselde voor migranten in Nederland afhankelijk van de fase in het vestigingsproces. Aanvankelijk was men gericht op het overleven in een nieuw land en het creëren van mogelijkheden om de 'eigen' identiteit te beleven. Vanaf het moment dat duidelijk was dat men hier bleef wonen, werden organisaties die zich pro-actief op de samenleving richtten aantrekkelijker.

De eerste groepsvorming onder migranten tot in de jaren zeventig kan niet echt als zelforganisatie worden beschouwd. Het ging eerder om door zorgzame autochtonen gecreëerde ontmoetingsmogelijkheden. Toen zich na enige tijd gezinnen vestigden, groeide de behoefte aan vertrouwde, vooral religieuze instituties. Bewegingen uit de landen van herkomst, vooral uit Turkije, sprongen in het gat van de identiteitsgerichte zelforganisaties (zowel op basis van klasse en politieke kleur als religie). Ook aan het ontstaan van instrumentele zelforganisaties (belangenorganisaties) lag vaak de inzet van externen, in dit geval zaakwaarnemers, ten grondslag. Migrantenvonden stelden zich in het begin soms passief op ten aanzien van dergelijke initiatieven; de betekenis voor hen groeide pas gaandeweg.

Sommige migrantenvonden vonden in zelforganisaties een 'thuis'. Deze organisaties konden hen helpen bij het ontwikkelen van een eigen identiteit. Het ging en gaat hierbij zeker niet alleen om 'behoud van identiteit' maar ook om de ontwikkeling van nieuwe identiteiten. In een moderne samenleving als de Nederlandse hebben migrantenvonden, net als anderen, behoefte om een identiteit op te bouwen waarmee ze een positie kunnen verwerven en zich kunnen redden. In een ontideologiseerde wereld geldt voor ieder individu meer dan ooit de noodzaak om een eigen identiteit te construeren en te onderhouden. Deze identiteit dient te worden ontwikkeld binnen een

R. Rijkschroeff | J.W. Duyvendak *De omstreden betekenis van zelforganisaties*

onzekere wereld, waarin veel verschillende en tegenstrijdige verwachtingen bestaan. Men zou kunnen spreken van een tijdperk van ‘identiteïele onzekerheid’ (Boutellier 2002). Zeker voor migranten en hun kinderen geldt de noodzaak van een identiteitsstrategie, die hen een positie verleent in een complexe culturele en morele omgeving. Daarin zullen vanzelfsprekend elementen uit de cultuur van het moederland en de van huis uit overgedragen religie een rol spelen. De vraag is echter hoe die worden verknoot met elementen uit de Nederlandse cultuur.

Uit het Aanvullende Bronnenonderzoek dat het Verwey-Jonker Instituut (2004) voor de Tijdelijke Commissie Integratiebeleid uitvoerde, blijkt dat identiteitsgerichte zelforganisaties voor een deel van de achterban primair een ‘toevluchtsfunctie’ hebben vervuld. Vooral in het begin van het vestigingsproces is deze functie van belang (De Graaf 1983). De actieve leden van dergelijke organisaties hebben door hun inzet, waarvoor ook contacten met de buitenwereld nodig waren, zelf belangrijke stappen in de richting van integratie gezet. In dit verband kan worden gesproken van de ontwikkeling van *overbruggend* sociaal kapitaal. De gedachte dat er sprake kan zijn van een win-winsituatie – sterk in eigen kring maakt ook sterk in de buitenwereld – is vaak bewaarheid voor degenen die in deze organisaties een spil-functie vervulden en vervullen. Het zijn ook deze personen die hun sociaal kapitaal vervolgens benutten voor politieke participatie. Deze bevinding sluit aan bij de onderzoeksresultaten van Fennema, Tillie en anderen (2000) dat participatie in zelforganisaties bijdraagt aan politieke participatie in brede zin. De vraag is echter of dit mechanisme ook opgaat voor minder actieve leden van dergelijke organisaties en voor andere terreinen dan politieke participatie.

De rol van zelforganisaties is voor sommige migranten, zeker in de beginfase van vestiging, van groot belang geweest. Toch moet hun integrerende rol niet worden overschat. Niet alleen omdat hun bereik minder groot is dan vaak wordt gesuggereerd, maar ook omdat veel organisaties vooral een interne functie vervulden. Zelforganisaties verschaften slechts aan een deel van de betrokkenen ‘kapitaal’ om zich in de wijdere wereld te redden. Maar zelforganisaties hoeven ook niet te worden ‘gevreest’: er zijn weinig aanwijzingen dat participatie in eigen kring per se belemmerend zou werken op het integratieproces, zoals de aanhangers van het *zerosummodel* menen. Eerder lijkt het zo te zijn dat participatie in eigen kring enerzijds, en in de bredere samenleving anderzijds, relatief los van elkaar staan – maar wel combineerbaar zijn (*compatibiliteitsmodel*).

Waarmee migranten zich identificeren en of het lukt om een sterke band met de eigen groep te combineren met een sterke band met Nederland, blijkt vooral samen te hangen met de mate van zelfwaardering. Zelfwaardering leidt bij minderheidsgroepen niet tot afwijzing van het nieuwe land, maar is de brug waarlangs ook waardering voor Nederland kan groeien. Zelfwaardering kun je echter alleen ontwikkelen in een omgeving waar-

in je ook wordt gewaardeerd. Dat brengt ons bij de opstelling van het ontvangende land: Nederland.

5. De Nederlandse politieke gelegenheidsstructuur

De politieke gelegenheidsstructuur bepaalt de manier waarop het politieke systeem reageert op organisaties van burgers (zoals zelforganisaties van minderheden). Deze burgerorganisaties, op hun beurt, reageren op het politieke systeem. Het duiden van deze interactie geeft inzicht in de vraag of de politieke gelegenheidsstructuur organisaties van migranten zo beïnvloedt dat deze (gaan) bijdragen aan integratie.

Het concept 'politieke gelegenheidsstructuur' is ontwikkeld binnen de zogenaamde *political process approach*. Deze stroming had kritiek op eerdere verklaringen van participatiegedrag waarin het accent sterk lag op de hulpbronnen van de deelnemers (*resource mobilisation theory*). In deze laatste theorie draaide het vooral om de mate en de manier waarin groepen erin slagen om bronnen aan te boren (zoals hun etnische of religieuze identiteit) en deze mobiliseren, om daarmee het doel van de collectieve actie te realiseren. In recent werk van met name Koopmans (2002), Koopmans en Statham (2003) en Koopmans, Statham en anderen (2004, forthcoming) wordt overtuigend aangetoond dat ter verklaring van allerlei aspecten van zelforganisaties de politieke gelegenheidsstructuur als belangrijke, zo niet de belangrijkste verklarende variabele moet worden beschouwd. Dit geldt zowel voor de organisatiegrondslag die in het ene of andere land 'gekozen' wordt, het benutte actierepertoire, het soort doelen dat gesteld wordt als de mate van 'resonantie' in het politieke bestel. Vanzelfsprekend worden hiermee groepsspecifieke kenmerken en ontwikkelingen in het land van herkomst niet irrelevant. Zo verklaren deze laatste factoren verschillen tussen groepen binnen hetzelfde land (bijvoorbeeld de sterke mobilisatiekracht van Molukkers in Nederland). Het meest opvallend echter zijn de verschillen tussen landen, ook bij dezelfde groepen (bijvoorbeeld Turken in Duitsland versus Turken in Nederland), hetgeen de verklarende kracht van de nationale gelegenheidsstructuur bewijst.

26 Hierbij valt voor Nederland enerzijds op dat migranten worden aangesproken door de overheid in termen van nationaliteit en etniciteit (en zich deels ook op die basis gaan organiseren). Anderzijds leidt deze aanspreking op basis van het land van herkomst niet tot een grote oriëntatie op wat er in die landen gebeurt (zie Koopmans 2002:18). Dat is een belangrijke conclusie met betrekking tot de vraag welke rol de Nederlandse politiek, respectievelijk de politiek in het land van herkomst speelt: het feit dat mensen, door de houding van de Nederlandse politiek, 'mentaal' vooral hier leven, maakt ook dat de invloed van gebeurtenissen in het land van herkomst bij ons minder zullen doorwerken dan in landen waar de migranten met hun hoofd nog vooral 'daar' zijn.

R. Rijkschroeff | J.W. Duyvendak *De omstreden betekenis van zelforganisaties*

Deze congruentie tussen aanspreking door de politiek en de basis voor zelforganisatie gaat voor één categorie, zoals gezegd, minder op: groepen met een religieuze identiteit en dan met name moslims. Hier lijkt de verklaarende kracht van de politieke gelegenheidsstructuur gering(er) te zijn. Juist in Frankrijk, waar de politiek burgers nooit op hun religieuze identiteit 'aanspreekt', blijken migranten zich op islamitische grondslag te organiseren en te mobiliseren. 'France turns out to be the country with the highest percentage of Muslim claims' (ibidem: 13). Koopmans en zijn medeonderzoekers vonden ook voor Engeland en Nederland relatief hoge percentages van mobilisatie door islamitische organisaties. Anders dan Koopmans stelt, is dit in Nederland echter niet direct verklaarbaar vanuit 'the culturally pluralist context', aangezien de overheid zelforganisatie op basis van religieuze en met name islamitische identiteit niet of nauwelijks heeft ondersteund en op enkele plaatsen zelfs actief heeft tegengewerkt (Feirabend en Rath 1996).

Net als in Frankrijk ontwikkelden islamitische zelforganisaties zich in Nederland tegen de dominante politieke visies op gewenste zelforganisatievormen van migranten in. De Nederlandse overheid wilde immers geen religieuze zelforganisaties financieren. In de eerste plaats had dit te maken met het afnemende belang van religieuze organisaties in een ontzuilend land en de beleden scheiding van kerk en staat. In de tweede plaats leefde de gedachte dat religieuze organisaties wel eens het minst 'overbruggend' zouden kunnen zijn. Religieuze organisaties zouden mensen vooral in een isolement houden. In dergelijke organisaties doen sommigen weliswaar ook sociaal kapitaal op, maar dat wordt dan toch vooral ingezet voor het controleren van de eigen achterban (Putnam spreekt in verband met zich afzonderende organisaties over 'the dark side of social capital').

Niettemin hebben religieuze zelforganisaties de laatste jaren aan positie gewonnen en wordt financiële ondersteuning door de overheid van bepaalde sociaal-culturele activiteiten, bijvoorbeeld van moskeeverenigingen, minder dan voorheen afgewezen. Deze ontwikkeling werd in gang gezet doordat religieuze organisaties werden uitgenodigd om ook deel te nemen aan de landelijke Inspraakorganen (zie verderop). Deze Inspraakorganen waren weliswaar gebaseerd op nationaliteit (Surinaams, Turks, et cetera), maar daar- binnen wilde de overheid graag een zo breed mogelijk spectrum van organisaties vertegenwoordigd zien vanwege representativiteit en bereik. Bovendien werden vanaf de tweede helft van de jaren tachtig sociaal-culturele activiteiten van religieuze organisaties ook subsidiabel geacht, ook al ging dit zowel op nationaal als op lokaal niveau met de nodige weerstand gepaard.

Dat zelforganisaties op religieuze grondslag zich niettemin hebben ontwikkeld past niet zo goed in het Nederlands beleid. Het spoort wel met een ontwikkeling die Koopmans en Statham ook in andere landen aantreffen die nog veel minder ruimte boden aan religieuze (zelf)organisatie, zoals Frankrijk: nieuwkomers organise(e)r(d)en zich sterk op basis van de islam. Er is bijvoorbeeld iets eigens aan de betekenis van religie – en zeker aan

een relatief publieke religie als de islam – die de opstelling van overheden tot op zekere hoogte minder relevant maakt.

Afgezien van de beperkte betekenis van de politieke gelegenheidsstructuur ter verklaring van de rol van religie c.q. de islam als basis van zelforganisaties, blijkt uit de beschikbare studies van Van Heelsum (2003) en het werk van Koopmans cum suis dat de nationale gelegenheidsstructuur op talloos veel andere aspecten een doorslaggevende rol speelt. Daarom is het relevant om hier beknopt enkele kenmerken van deze Nederlandse politieke gelegenheidsstructuur te schetsen. De politieke gelegenheidsstructuur omvat in ieder geval de volgende aspecten: politieke tegenstellingen; de institutionele structuur; de dominante politieke strategie; de machtsconfiguratie.

Politieke tegenstellingen

Hier gaat het om de vraag in hoeverre een issue waarvoor de sociale beweging zich inzet voorwerp is van politieke strijd. Als we het issue waarvoor organisaties van minderheden zich inzetten benoemen als ‘emancipatie via de eigen kring’, dan kan gesteld worden dat dit als zodanig heel lang niet als bedreigend werd ervaren door de politieke autoriteiten. Sterker nog, de overheid heeft het emancipatiestreven van zelforganisaties van minderheden vanaf het begin van de jaren tachtig actief ondersteund, zo blijkt uit ons bronnenonderzoek. De wijze waarop zelforganisaties van minderheden zich inzetten voor de emancipatie van hun achterban wordt echter in sommige gevallen in toenemende mate wel als problematisch beschouwd. De, tot ongeveer halverwege de jaren tachtig gepropageerde, ‘integratie met behoud van eigen identiteit’ is meer en meer ervaren als een *contradictio in terminis*.

Tot ver in de jaren negentig was van heftige politieke polarisatie rond het minderhedenbeleid niettemin geen sprake. Het is pas relatief recent dat, mede onder invloed van internationale ontwikkelingen, het integratiebeleid sterk is gepolitiseerd en gepolariseerd. Een voorbeeld hiervan is het gegeven dat ‘de’ islam onder invloed van 11 september en de oorlog in Irak de laatste jaren steeds meer in een kwaad daglicht is komen te staan. De islam zelf zou een bedreiging vormen voor de Nederlandse rechtsorde. De controverses rond de islam zijn opvallend, omdat religie in de Nederlandse politiek goeddeels was gepacificeerd. Maar misschien schuilt hierin ook wel een deel van de verklaring voor de scherpe controverses: in een vergaand gesecculariseerd land, manifesteert zich een sterk groeiend geloof dat bovendien in de internationale context in een ingewikkelde verhouding tot de westerse wereld blijkt te staan.

De institutionele structuur

De institutionele structuur heeft betrekking op de toegankelijkheid van het politieke systeem en de slagvaardigheid in de besluitvorming en uitvoering ervan. Voor het integratiebeleid van de afgelopen dertig jaar geldt dat het zowel op landelijk, als op regionaal en plaatselijk niveau is gevoerd. Zelfor-

R. Rijkschroeff | J.W. Duyvendak *De omstreden betekenis van zelforganisaties*

organisaties van minderheden hebben kunnen profiteren van de decentralisatie, dat wil zeggen van de overdracht van bevoegdheden aan lagere overheden. Niettemin is door de jaren heen steeds sprake geweest van een sterk sturende invloed van de centrale overheid.

De vierde macht, de ambtenarij, vormt in Nederland een extra toegangsmogelijkheid voor zelforganisaties van minderheden. In dit verband introduceert Poppelaars de term *bestuurlijke gelegenheidsstructuur* (2003; zie ook De Zwart en Poppelaars forthcoming). Op grond van empirisch onderzoek laat zij zien dat ambtenaren mogelijkheden bieden aan zelforganisaties, zelfs in een situatie waarin de formele politiek deze mogelijkheden wil beperken.

De institutionele structuur van het Nederlandse politieke systeem is gunstig voor de beïnvloedingsmogelijkheden van zelforganisaties. De politieke onafhankelijkheid en heterogeniteit van het ambtenarenapparaat, de relatief sterke positie van het parlement ten opzichte van de regering, de structuur van het maatschappelijk middenveld en, last but not least, de grote openheid van het electorale systeem zijn positieve aspecten van de politieke structuur. Succesansen zijn echter niet alleen afhankelijk van de afwezigheid van tegenwerking, maar ook van de mogelijkheden en kansen om doelen te realiseren: de facilitering door de overheid door middel van subsidies, wetgeving en de implementatie daarvan.

De dominante politieke strategie

Nederland wordt, als klein land met een geschiedenis van naast elkaar bestaande religieuze richtingen en een open houding tegenover de wereldmarkt, van oudsher gekenmerkt door een *integratieve politiek*. Compromisvorming en tolerantie worden noodzakelijk geacht om te kunnen samenleven. Deze dominante strategie van pacificatie en wederkerige tolerantie en de daarmee gepaard gaande grote rol en zelfregulering van het maatschappelijk middenveld, leidt tot een strategie die gericht is op het bereiken van consensus met politieke uitdagers (Duyvendak e.a. 1992; Duyvendak 1997). Binnen deze politieke ideologie konden zelforganisaties van minderheden als overlegpartner goed gedijen. Zo kwam het tot een Landelijk Overleg Minderheden (LOM) als overlegvorm tussen het kabinet en de samenwerkingsverbanden van minderheidsgroepen met als wettelijk kader de Wet Overleg Minderheden uit 1997. Op dit moment zijn de volgende zeven landelijke samenwerkings-

29

Inspraakorgaan Turken (IOT)

Samenwerkingsverband Marokkanen en Tunesiërs (SMT)

Overlegpartner Rijksoverheid Zuid-Europese Gemeenschappen (LIZE)

Landelijk Overleg Welzijn Molukkers (LOWM)

Surinaams Inspraakorgaan (SIO)

Stichting Vluchtelingen-Organisaties Nederland (VON)

Overlegorgaan Caribische Nederlanders (OCAN)

De integratieve strategie en de traditie van subsidiëring van het maatschappelijk middenveld hebben tot gevolg dat sociale bewegingen die bereid zijn mee te werken volgens de heersende politieke spelregels en als een duidelijke belangengroep opereren, relatief sterk zijn en een hoge mate van continuïteit kennen. Dit geldt zeker voor zelforganisaties van minderheden, die met conventionele strategieën veel succes kunnen hebben. Er is met name snel sprake van procedureel succes, bijvoorbeeld door het verkrijgen van een plaats in adviesorganen, het aanstellen van speciale beleidsambtenaren en het verkrijgen van faciliteiten (zie ook Penninx en Schrover 2001: 11). Koopmans laat zien dat deze open opstelling heeft geleid tot een zeer gematigd actierepertoire aan de kant van de zelforganisaties (2002).

Ondersteuning vanuit de landelijke, provinciale en lokale overheden heeft de ontwikkeling van zelforganisaties gestimuleerd, ook al betreft het in de meeste gevallen een bescheiden subsidiebedrag. Zo blijkt bijvoorbeeld uit onderzoek van Kloosterboer (2003) dat in 2000 in totaal 60 migrantenorganisaties in Helmond, Nijmegen en Tilburg gemiddeld f 8.4777,70 subsidie ontvingen. Dit is vergelijkbaar met wat landelijke zelforganisaties krijgen (Poppelaars 2003).

De machtsconfiguratie

In het bronnenonderzoek is vastgesteld dat de politieke partijen die de afgelopen decennia een stem hebben gehad in de ontwikkeling van het integratiebeleid weliswaar op onderdelen van mening verschilden, maar dat dit lange tijd niet heeft geleid tot grote politieke polarisatie. Door de tijd heen zijn opvattingen over integratie ook binnen politieke partijen aan verandering onderhevig geweest. In het algemeen kan worden opgemerkt dat de aanvankelijk politiek breed gedeelde steun voor de (identiteits- en instrumentele) betekenis van zelforganisaties van minderheden is verminderd. Niettemin lijkt tegelijkertijd aan zelforganisaties van minderheden een steeds belangrijker rol als overlegpartner te worden toebedeeld.

6. Wat deed de overheid?

30

Bij de introductie van de politieke gelegenheidsstructuur hebben we gewezen op een aantal wezenlijke institutionele aspecten die de wijze van organisatie van migranten vergaand kunnen beïnvloeden. Uit verschillende onderzoeken wordt duidelijk dat hoe deze formele mogelijkheden worden beoordeeld en aangewend, sterk afhankelijk is van de opvattingen van de betrokkenen. Binnen dezelfde wettelijke mogelijkheden hebben bijvoorbeeld de gemeenten Utrecht en Rotterdam een totaal verschillend beleid gevoerd met betrekking tot islamitische zelforganisaties (Feirabend en Rath 1996). Terecht hebben verschillende auteurs er daarom op gewezen dat naast institutionele kenmerken van de politieke structuur ook het 'symbolische' domein van opvattingen (het 'publieke discours') van belang is (zie o.a.

R. Rijkschroeff | J.W. Duyvendak *De omstreden betekenis van zelforganisaties*

Koopmans en Statham 2000). We staan daarom nog kort stil bij het feitelijk gevoerde beleid, als resultante van de institutionele mogelijkheden en dominante opvattingen.

Kenmerkend voor de jaren zestig en zeventig was een langzaam groeiende bemoeienis van de overheid met migranten. Dit gebeurde overigens aanvankelijk vanuit een oogpunt van immigratievragen en niet van integratievragen. In de beginjaren was het beleid sterk gericht op terugkeer van migranten. Men verwachtte impliciet dat het behoud van de eigen zeden en gewoonten zou bijdragen aan een tijdelijke aangepastheid van migranten in Nederland.

Vóór de jaren zeventig hield de overheid zich grotendeels op de achtergrond. Het was met name vanuit de kerken dat particuliere welzijnsstichtingen voor migranten werden opgezet.

Eind jaren zestig, begin jaren zeventig werd de overheidsbemoeienis echter steeds intensiever. Ten opzichte van migranten(organisaties) was een ontwikkeling zichtbaar van volledig particulier initiatief tot een grote mate van overheidsbemoeienis. Deze toenemende invloed van de overheid en het terugdringen van de verzuilde *civil society* deed zich overigens op tal van beleidsterreinen voor (De Haan en Duyvendak 2002).

Opvallend aan deze eerste periode is dat de ontwikkeling van migrantenorganisaties een sterk ideologisch karakter had: men organiseerde zich op basis van identiteiten die politiek relevant waren in het land van herkomst en/of in het land van aankomst (klasse, religie). Dit vond plaats binnen een context waarin ook in Nederland de politieke verhoudingen relatief gepolariseerd waren. De expliciete steun van linkse organisaties in Nederland voor 'progressieve' (klasse)zelforganisaties en hun verzet tegen religieuze zelforganisaties zegt dan ook veel over de Nederlandse politieke verhoudingen. Tegelijkertijd waren de zelforganisaties in deze periode nog relatief sterk gericht op het land van herkomst. Regeringen van deze herkomstlanden probeerden, al dan niet via mantelorganisaties, greep te houden op hun voormalige onderdanen. De zelforganisaties ontwikkelden zich aldus in een spanningsveld waarin steun van Nederlandse politieke zijde vooral gericht was op niet-religieuze organisaties, terwijl vele nieuwkomers in het land van aankomst juist behoefte bleken te hebben aan religieuze voorzieningen en organisaties (en hiervoor enig gehoor vonden bij Nederlandse religieuze organisaties).

31

In de jaren tachtig verschuift het accent in het beleid langzamerhand van aandacht voor cultuur en identiteit naar sociaal-economische integratie. Ten aanzien van het culturele domein wordt aansluiting bij de instituties van de Nederlandse samenleving geprefereerd boven oriëntatie op de eigen groep. In het beleid worden door aanpassing van wettelijke bepalingen niettemin de voorwaarden gecreëerd voor de beleving van cultuur en religie. Vooral in gevallen waar sprake is van achterstand worden cultuur- en identiteitsbeleving ook tijdelijk subsidiabel geacht. In deze visie wordt be-

leving van de eigen cultuur en identiteit als een recht beschouwd waarop minderheden op basis van gelijkheid aanspraak kunnen maken. Volgens deze opvatting stond een versterking van dergelijke zelforganisatie in ieder geval niet haaks op integratie in de samenleving (*compatibiliteitsgedachte*). Sommigen meenden dat het een het ander zou versterken (*win-winperspectief*).

In deze periode begonnen migranten zelf een steeds prominenter rol te spelen in het opzetten en functioneren van zelforganisaties. De organisaties bleken zich daarbij sterk(er) te richten op de opstelling en opvattingen van de samenleving in het algemeen en die van de overheid in het bijzonder.

Vanaf de jaren tachtig ontstond een politieke gelegenheidsstructuur die enerzijds veel meer eisend was, maar die anderzijds organisaties van migranten ook bepaalde mogelijkheden bood. Verschillende religieuze en andere organisaties speelden hierop in. Er kwamen 'intermediairs', 'entrepreneurs' en 'opinieleiders', die goed thuis waren in de twee culturele milieus. Deze op Nederland gerichte leiders liepen soms behoorlijk ver voor hun troepen uit. Ze moesten ook wel omdat het maatschappelijke en politieke discours, een belangrijk aspect van de politieke gelegenheidsstructuur, in de loop van de jaren negentig sterk veranderde. In dit discours klonk steeds meer een *zero-sumperspectief* door. Het maatschappelijk klimaat voor islamitische organisaties werd ongunstiger. De migrantenorganisaties reageerden op verschillende manieren op deze verandering. Sommige organisaties zochten een nieuwe identiteit in een sterke(re) gerichtheid op de lokale samenleving. Andere leken zich in hun schulp terug te trekken.

De decentralisatie van het welzijnsbeleid naar gemeenten (en provincies) betekende een grondige wijziging van de politieke gelegenheidsstructuur. De gevolgen voor het beleid ten aanzien van regionale of plaatselijke organisaties van migranten waren groot, maar door het verschil in gemeentelijk beleid niet steeds hetzelfde. Meestal maakte de gemeente beperkte ondersteuning mogelijk, maar in sommige gemeenten (of deelgemeenten) troffen identiteitsgerichte en instrumentele zelforganisaties het beter dan in andere. Op landelijk niveau richtte het beleid zich steeds meer op sociaal-economische integratie. De individuele integratie van migranten kwam voorop te staan; er leek geen belangrijke rol meer voor zelforganisaties weggelegd.

De decentralisatie heeft de lokale oriëntatie van migrantenorganisaties bevorderd. Lokaal werden, in lijn met het beleid, nieuwe organisaties opgericht door subgroepen (met name vrouwen en jongeren) uit bepaalde etnische gemeenschappen. Het ontstaan van deze groepen werd vaak gestimuleerd door overheden. De benadrukking van het belang van participatie van vrouwen en jongeren leidde er overigens niet toe dat er harde subsidievoorwaarden werden gesteld aan de interne diversiteit van zelforganisaties.

7. Conclusie

We besluiten dit artikel met een antwoord op onze probleemstelling: zijn zelforganisaties van minderheden obstakels voor integratie, of zijn zij voor de overheid mogelijk partners in het realiseren van onderdelen van het integratiebeleid?

Ten aanzien van de zelforganisaties mogen we concluderen dat er weinig aanwijzingen zijn dat zij grote obstakels vormen voor integratie. Participatie in eigen kring en participatie in de bredere samenleving gaan vaak goed samen.

Dit wil nog niet zeggen dat zelforganisaties belangrijke partners zijn geweest in het integratiebeleid van de overheid. Enerzijds kunnen we constateren dat het overheidsbeleid de ontwikkeling van de meeste minderhedenorganisaties (ook financieel) heeft bevorderd; anderzijds hebben deze in het integratiebeleid geen vooraanstaande rol vervuld. Een verklaring voor de relatief positieve bejegening van minderhedenorganisaties moet waarschijnlijk mede worden gevonden in de Nederlandse omgang met het middenveld. De Nederlandse overlegcultuur maakte het min of meer vanzelfsprekend dat minderheden gefaciliteerd werden in de ontwikkeling van eigen organisatievormen. Overigens werden niet alle zelforganisaties subsidiabel geacht. In eerste instantie werden religieuze zelforganisaties uitgesloten van overheidssteuning; later waren uitsluitend hun niet-religieuze activiteiten subsidiabel.

Hoewel bij velen twijfel bestaat of zelforganisaties integratiebevorderend werken, zien we dat op deze organisaties veelvuldig een beroep wordt gedaan om de maatschappelijke vrede te bewaren. In die zin spelen zelforganisaties op dit moment een paradoxale rol in het beleid. Uitnodigingen tot overleg met ministers of burgemeesters verhogen de legitimiteit van organisaties die door het beleid steeds minder worden gewaardeerd.

Dit kunnen we begrijpen doordat bij politici en ambtenaren (zie Poppe laars 2003) de behoefte bestaat aan contactpersonen in migranten‘gemeenschappen’, ook al weten de betrokkenen vaak heel goed dat er van gemeenschappen lang niet altijd sprake is en de representativiteit van dergelijke organisaties soms beperkt is. Maar met name in de lokale praktijk ziet men zich om pragmatische redenen genoodzaakt om steeds opnieuw dergelijke contacten aan te gaan – overigens zonder dat men daarmee wil uitstralen dat zelforganisaties voor de integratie van individuele migranten van groot belang zouden zijn. Om uit de zeer recente ‘Lokale agenda integratiebeleid’ van de VNG te citeren:

Emancipatie vanuit de eigen kring wordt echter steeds minder ondersteund door gemeenten. Gemeenten zijn hier kritischer naar gaan kijken en komen tot de conclusie dat veel activiteiten van zelforganisaties direct noch indirect bijdragen aan de integratie van de betreffende groep (...). De algemene conclusie die gemeenten trekken is

dat zelforganisaties nu meer dan voorheen zullen worden beschouwd als reguliere organisaties, die subsidie aan kunnen vragen, maar niet langer zonder meer ondersteund willen worden. (2003: 15)

Als de ondersteuning van en de openheid voor zelforganisaties door landelijke en lokale overheden afneemt, dan zal dit vooral effect hebben op de instrumentele zelforganisaties: zij zullen hun belangen minder goed kunnen verdedigen en minder interessant worden voor hun (potentiële) achterban. Identiteitsgerichte organisaties zullen onder de veranderende politieke mogelijk-hedenstructuur minder lijden: zij vervullen immers primair een interne functie. Het minst zullen zelforganisaties op religieuze grondslag worden geraakt. Met name de islamitische organisaties bleken in hun interne ontwikkeling weinig te worden beïnvloed door de opstelling van autoriteiten. Welke opstelling ze tegenover de Nederlandse samenleving zullen kiezen en in hoeverre zij niet alleen *bonding* maar ook *bridging* zullen waarmaken, hangt niettemin wel degelijk mede af van de opstelling van de Nederlandse autoriteiten en van de samenleving in haar geheel (media, opinieleiders, maatschappelijke organisaties). Het kan namelijk verkeren; geen van de drie geschetste modellen met betrekking tot de relatie tussen zelforganisaties en integratie bleek per definitie waar of onwaar. Soms bestaat een win-winsituatie, soms is eerder sprake van een zero-sumrelatie tussen *bonding* en *bridging*. Als de brug van autochtone zijde wordt opgehaald, krijgt *bonding* aan allochtone zijde een andere betekenis.

Geraadpleegde literatuur

- Boutellier, H. (2002) *De veiligheidsutopie: hedendaags onbehagen en verlangen rond misdaad en straf*. Den Haag: Boom juridische uitgevers.
- Burger, A. en P. Dekker (2001) *Noch markt, noch staat. De Nederlandse non-profitsector in vergelijkend perspectief*. Den Haag: SCP.
- Daal, H.J. van (2001) *Het middenveld als smeltkroes? Verschuivingen in deelname aan verenigingsleven en vrijwilligerswerk in multicultureel Rotterdam*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.
- Duyvendak, J.W. (1997) *Waar blijft de politiek? Essays over paarse politiek, maatschappelijk middenveld en sociale cohesie*. Amsterdam: Boom.
- Duyvendak, J.W. (red.) (1994) *De verzuiling van de homobeweging*. Amsterdam: SUA.
- Duyvendak, J.W. e.a. (1992) *Tussen verbeelding en macht*. Amsterdam: SUA.
- Feirabend, J. en J. Rath (1996) *Making a Place for Islam in Politics: Local Authorities Dealing with Islamic Associations*. In: W.A.R. Shaid en P.S. van Koningsveld (red.) *Muslims in the Margin. Political Responses to the Presence of Islam in Western Europe*. Kampen: Kok Pharos.
- Fennema, M., J. Tillie en A. van Heelsum, M. Berger en R. Wolff (2000) *Sociaal kapitaal en politieke participatie van minderheden*. Amsterdam: IMES.
- Graaf, H. de (1983) *Functies eigen organisaties buitenlanders*. 's-Gravenhage: Nederlands Instituut voor Maatschappelijk Werk Onderzoek (NIMAWO).

R. Rijkschroeff | J.W. Duyvendak *De omstreden betekenis van zelforganisaties*

- Haan, I. de en J.W. Duyvendak (red.) (2002) *In het hart van de verzorgingsstaat. Het ministerie van Maatschappelijk Werk en zijn opvolgers (CRM, WVC, VWS) 1952-2022*. Zutphen: Walburg Pers.
- Hannan, M. en J. Freeman (1989) *Organizational Ecology*. London: Harvard University Press.
- Heelsum, A. van (2003) *Migrantenorganisaties in Nederland*. (concept)
- Koopmans, R. (2002) *Migrant Claim-Making Between Transnationalism and National Citizenship*. Paper for the conference 'Ethno-Religious Cultures, Identities and Political Philosophies'. Amsterdam 2-5 juli 2002.
- Koopmans, R. en P. Statham (2000) *Migration and Ethnic Relations as a Field of Political Contention. An Opportunity Structure Approach*. In: Koopmans en Statham (red.) *Immigration and Ethnic Relations Politics. Comparative European Perspectives*, Oxford en New York: Oxford University Press.
- Koopmans, R., P. Statham, M. Giugni en F. Passy (2004) *Contested Citizenship. Political Contention over Migration and Ethnic Relations in Western Europe*.
- Kloosterboer, D. (2003) *Strategische analyse van lokale subsidieregelingen*. S.l.: Dunya Advies.
- Kriesi, H., R. Koopmans, J.W. Duyvendak en M. Giugni (1995) *New Social Movements in Western Europe*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Krouwel, A. en N. Boonstra (2001) *Etnische tweedeling in sport en vrijetijdsbesteding?* In: J.W. Duyvendak en L. Veldboer (red.) *Meeting point Nederland. Over samenlevingsopbouw, multiculturaliteit en sociale cohesie*. Amsterdam: Boom.
- Penninx, R. en B. Slijper (1999) *Voor elkaar? Integratie, vrijwilligerswerk en organisaties van migranten*. Amsterdam: IMES.
- Penninx, R. en M. Schrover (2001) *Bastion of bindmiddel? De organisatie van migranten in een lange-termijn perspectief*. Den Haag: NWO/NMPS.
- Poppelaars, C.H.J.M. (2003) *Een bestuurlijke geleendheidsstructuur. Over de invloed van subsidiebeleid op immigrantenorganisaties in Den Haag en Utrecht*. Leiden: Universiteit van Leiden.
- Putnam, R.D. (2000) *Bowling Alone. The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon & Schuster.
- Rath, J., K. Groenendijk en A. Meijer (1996) *Nederland en zijn islam. Een ontzuilende samenleving reageert op het ontstaan van een geloofsgemeenschap*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Rijkschroeff, R. en J.W. Duyvendak (2004) *De bronnen van het integratiebeleid*. Zie dit nummer van de *Sociologische Gids*.
- Rijkschroeff, R., J.W. Duyvendak en T. Pels (2004) *Bronnenonderzoek Integratiebeleid*. Den Haag: SDU.
- Sociaal en Cultureel Planbureau (2003) *De staat van Nederland*. Den Haag: SCP.
- Sunier, T., J.W. Duyvendak, S. Saharso en F. Steijlen (red.) (2000) *Emancipatie en subcultuur: sociale bewegingen in België en Nederland*. Amsterdam: Instituut voor Publiek en Politiek.
- Verwey-Jonker Instituut (2004) *Aanvullende bronnenonderzoeken Integratiebeleid*. Den Haag: SDU.
- Zwart, F. de en C. Poppelaars (2004) *Ontwijkende administratieve categorieën en etnische fragmentatie. Een internationaal perspectief*. In: *Beleid en Maatschappij* 31 (1) 3-14.